

Арделян О.В.

доцент кафедри перекладу та загального мовознавства, кандидат педагогічних наук, Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, місто Кіровоград, Україна

РОЛЬ ВНУТРІШНЬОЇ ФОРМИ У ФУНКЦІОНУВАННІ ЗНАЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Слова мають зовнішню оболонку – звукове оформлення і написання – за якими їх розпізнають і автоматично відтворюють у мовленні. Водночас вони мають і власну внутрішню форму, в якій відображається їх походження і за якою можна встановити зв'язки з іншими словами і поняттями.

Внутрішня форма слова – комплекс мотиваційних ознак, які є основою найменування. Мотивація слова здавна цікавила не лише мовознавців, а й психологів, логіків, філософів; ще в античності конкретне явище розглядали як вияв внутрішніх загальних принципів світобудови.

Найбільш продуктивним виявилось тлумачення внутрішньої форми слова Платоном. Він зазначав, що слово, крім свого значення і звукової форми, має ще одну характерну особливість – ідею, образ, та, що з часом образ може затемнюватися, стиратися, стає зрозумілим, що це призводить до втрати словом функції відображення. Платон розділяв слова на первинні та вторинні аналогічно до слів-основ та похідних, причому вважав, що пояснити внутрішню форму первинних слів неможливо.

За О.Потєбнею, внутрішня форма слова є «образом імені», «найближчим етимологічним значенням слова, тим засобом, яким виражається зміст», тобто ознакою плану вираження, яка проектується у план змісту [5]. О. Потєбня вважав, що внутрішня форма слова – елемент пам'яті мови, у якому відображається найперший зв'язок слова і предмета, ним позначеного. Він зазначав, що коли йдеться про слова, які виникли давно, то для пояснення внутрішньої форми слова слід звертатися до етимології, тобто наукового тлумачення походження слів через зв'язок з іншими мовами, а також правовою. Внутрішня форма слова для непохідних слів виявляється в їхньому історичному етимоні.

Мета нашої роботи полягає у розгляді етимології власних назв у складі фразеологічних одиниць.

- Так, у німецькій мові є жіноче ім'я *Цанктиппа*, буквально «сварлива коняка», щоб зрозуміти походження цього імені, треба знати, що етимомом його є давньогрецьке ім'я *Ксантиппа*, за співзвучністю грец. *ксант* з нім. *цанкен*

«сперечатися, сваритися». *Ксантиппою* звали дружину Сократа, відому своєю буркотливістю і дурним характером. В багатьох мовах це власне ім'я стало загальним словом, яке позначає сварливу дружину.

- Слов'янське ім'я *Боголюб* виникло від основ слів зі значенням “Бог + любити” – своєрідний переклад грецького імені *Феофіл*.
- *Васой* похідне у південних слов'ян, *Василько*, *Василій* похідне у східних слов'ян від грецького *Басілійос*: *басілейос* – царський.
- Слов'янські імена *Всеволод*, *Всемир*, *Всеслав* утворилися від основ слів зі значенням “все + володіти / милий / слава”.
- Південо-слов'янське ім'я *Данко* є похідним від імені *Дан*, яке 1. за походженням є древньо-єврейським і має значення «Бог виправдав»; 2. є скороченням від імен *Богдан*, *Данило*, *Йордан* тощо.
- Етимонами імені *Річард* є древньо-германські основи слів *рік* багатий, могутий та *хард* сильний, твердий [7, с. 149 – 190].

Послідовники О.Потебні ототожнюють внутрішню форму слова зі значенням або його частиною залежно від ступеня похідності найменувань, а також вважають маніфестантом мотивованості похідних слів як зумовленості зв'язку форм і значень дериватів і їхніх мотиваторів. Дискусійною є проблема місця внутрішньої форми слова у словотворчих студіях, адже їх називають навіть інваріантом словотвірної мікросистеми, порівнюють зі словотвірною структурою. Однак внутрішня форма слова може бути пов'язана зі значенням мотивованого слова та його структурою доволі опосередковано, через комплекс асоціацій, оцінок, відчуттів, образів, сценаріїв свідомості.

У сучасній лінгвістиці дослідники диференціюють різні аспекти тлумачення внутрішньої форми слова: енергетичний (В. фон Гумбольдт), етнопсихологічний (Г. Штейнталь, В. Вундт), етимологічно-психологічний (О. Потебня), логіко-філософський (А. Марті, Г. Шпет), індивідуально-естетичний (У. Фосслер), гносеологічний (Л. Вейсгербер) й ін.

Внутрішня форма слова, за О. Потебнею, стає «центром образу» предмета для представників певної мовної культури, а слово у такому випадку є для мовця «з самого свого народження засобом розуміти себе та свої сприйняття» [5].

Порівняння внутрішньої форми слів різних мовних культур доводять висловлені О. Потебнею положення: у кожному конкретному випадку будь-яка ознака номінації закарбовує актуальні для національної свідомості соціуму ознаки предмета найменування, які були важливими на момент народження назви.

Спільне у первинній мотивації містять не тільки окремі слова, а й фразеологічні одиниці: пор. рос. в *Тулу со своїм самоваром не ездят* [9, с. 31], англ. *carry coals to Newcastle* [4, с. 156], нім. *Tee nach China tragen / Ablass nach Rom tragen*. Вони мають значення, що не слід брати з собою те, чим славетне те місце, куди вирушаєш, або робити непотрібну справу. Вживаються фраземи як жарт, коли беруть із собою те, що можна легко знайти там, куди їдуть.

У багатьох випадках спільність внутрішньої форми та змістового наповнення фразеологізмів пояснюється спільними латинськими коренями, як і в наступному прикладі, де актуалізовано давній асоціативний зв'язок: рос. *Все дороги ведут в Рим* [1, с. 63]; англ. *all roads lead to Rome* [4, с. 636]; нім. *Es führen viele Wege nach Rom / Alle*

Wege führen nach Rom. Приклади такого типу є свідченням єдності лінгвoseміотичних моделей, на яких засновані людські мови. Внутрішня форма мовних одиниць матеріалізує цю єдність і водночас виражає відмінності вербалізації загальної мовної тотожності, що є виявом специфіки національного світогляду.

В. Телія розглядає фразеологізми як мікротексти, в яких у згорнутому вигляді закладено ілюктувни сили, що зближує фразеологізми із мовленнєвими актами. Тим самим, фразеологізми мають подвійну знакову природу: з одного боку, вони є явищем системи мови, з іншого, своєрідною етнокультурною рефлексією мовця в комунікативній ситуації, адже він свідомо або підсвідомо співвідносить власне емоційно-оцінне ставлення й ціннісну орієнтацію зі змістом фразеологічного знака, а образний зміст звороту – з еталонами та стереотипами культурно-національного світобачення й розуміння світу.

Етимологічні розвідки допомагають у розкритті культурно-історичної інформації. Так, етимологія російської приказки *Вот тебе, бабушка, и Юрьев день* [9, с. 35] відображає один з епізодів історії російського народу, пов'язаний з кріпацщиною селян. Виникнення кріпацтва стосується часів Київської Русі (IX – XII століття). Селяни, хоча й вважалися вільними, не мали права протягом року переходити від одного володаря до іншого: звичай вимагав, щоб вони йшли тільки після завершення всіх польових робіт, на початку зими, коли весь врожай вже було прибрано. У середині XV століття дозволялося селянам переходити від одного хазяїна до іншого один раз на рік – за тиждень до Юр'єва дня та протягом тижня після нього (Юр'єв день, тобто день святого Георгія, російською *Юрия*, покровителя землеробства, відмічався 26 листопада за старим стилем). В кінці XVI століття був заборонений перехід і в Юр'єв день. Таким чином, селяни були закріплені за землею і повинні були залишатися на все життя у свого поміщика. У селян, які чекали на Юр'єв день як єдину можливість змінити хазяїна і спробувати покращити своє життя, була відібрана остання надія на змінення свого положення. Так виникла приказка, що висловлює жалкування з приводу нездійснених надій. В наш час так говорять, коли хочуть виразити надзвичайне здивування або смуток від того, що несподівано трапилося, про що щойно взнали, і ця звістка відняла надію, не справдила сподівань.

Внутрішня форма фразеологічної одиниці – це її первинне денотативне значення, що виникає із сукупності реальних значень слів-компонентів. О.Потебня вважав, що внутрішня форма стійкого звороту пов'язана зі значенням і структурою вільного словосполучення як бази фразотворення з огляду на той спосіб вираження ідеї, що зумовила втілення нового значення саме в такій, а не в іншій зовнішній формі. Він розглядав процес становлення внутрішньої форми фразеологічних зворотів від синтаксично ширшого до більш вужчого й найвужчого, тобто фразеологізми кваліфікувалися як «уламки» текстів (пісень, казок, байок, міфів, релігійних текстів) або їхніх фрагментів, які скорочувалися до прислів'їв або до приповідок чи до слів. Причому, на думку Потебні, редукція може бути послідовно-залишковою, коли зберігається певний фрагмент речення або тексту, та перетворено-вибірковою, якщо синтаксично вужча одиниця є алюзією ширшої. Б. Ларін обстоював зворотну тезу щодо виникнення розгорнутих від фразеологізмів прислів'їв з огляду на значну варіативність останніх: давні стиснені лаконічні формули ідіоматичного плану розгортаються, розкриваються у більш повний зрозумілий образ.

У сучасній когнітивно орієнтованій фразеології висуваються положення щодо асоціативно-образного підґрунтя фразеологічної номінації, яке може бути не пов'язаним ані з прямими значеннями компонентів, ані з метафоричними моделями (В.Телія, А.Баранов, Д.Добровольський, Т.Черданцева, Р. Гіббс, Дж. О'Брайєн, Н. Наєк, Е. Каві, С. Глаксберг, Р.Макін й ін.).

Внутрішня форма фразеологічних одиниць, яка є носієм мотивованості, часто містить елементи національно-культурного плану, тому що фразеологізми виникають на основі «образного уявлення про дійсність, уявлення, яке відображає переважно побутово-емпіричний, історичний та духовний досвід мовного колективу, досвід, який пов'язаний з його культурними конотаціями» [7, с. 302]. Культурна конотація – це у самому загальному вигляді інтерпретація денотативного або образного мотивованого, квазіденотативного, аспектів значення в категоріях культури. Стосовно до одиниць фразеологічного складу мови як знаків вторинної номінації, характерною рисою яких є образно-ситуативна мотивованість, яка на пряму пов'язана з світосприйняттям народу – носія мови, осереддя культурної конотації, її основним нервом є ця образна основа [8, с. 214].

Фразеологія, за В. Гумбольтом, – один зі способів мовного світосприйняття, що «дає підстави говорити про існування у кожній мові фразеологічної картини світу» [2]. У фразеологічних одиницях засобом утілення культурно-національної специфіки є образна основа, внутрішня форма фразеологізму, образна гештальт-структура (яка часто містить культурно марковані компоненти, що позначають культурні реалії).

Слід зазначити, що між культурою і мовою немає прямого співвіднесення: між ними можливо «помістити» пресупозицію (раніше надбані знання) як ключ до інтерпретації фразеологізму. Інтерпретувати зміст культурної конотації, яка міститься у фразеологізмі, без пресупозиції неможливо. Це дуже важливе методологічне положення. Наприклад, щоб зрозуміти значення фразеологізму англ. *a Sisyphean labour / task* [4, с. 431] треба знати, що в основі цієї фразеологічної одиниці лежить архетип «сизифова праця» як символ винятково важкої та безплідної праці. Щоб зрозуміти значення фразеологізму англ. *a Judas kiss* [4, с. 425] треба знати євангельську легенду про зрадництво одного з дванадцяти учнів Ісуса – Іуди Іскаріюта; свого вчителя він зрадив за тридцять срібних монет іудейським первосвященникам; провівши сторожу до Гефсиманського саду, де знаходився Ісус, Іуда сказав, що того, кого він поцілує, треба схопити, і відразу підійшов до Ісуса та поцілував його. Ім'я Іуди стало синонімом зрадника; вислів «поцілунок Іуди» має значення: зрадницький вчинок, лицемірно прикритий проявом любові, дружби. Щоб зрозуміти значення фразеологізму англ. *Augean stables* [4, с. 711], рос. *Авгиевы конюшни* [1, с. 12] треба знати, що в його основі є грецький міф: Авгієві конюшні – великі стайні Авгія, царя Еліди, які протягом багатьох років не прибиралися. Вичищені вони були за один день героєм Гераклом (Геркулесом): він направив через стайні річку, води якої і віднесли весь гній. Грецький історик Диодор Сицилійський (I ст. до н.е.) першим розповів цей міф. Вираз «авгієві конюшні» вживається для позначення дуже брудного приміщення, а також сильної запущеності, безладу в справах, які потребують великих зусиль для їхнього усунення. Семантика фразеологізму рос. *Сфинксова загадка* [1, с. 336] розкривається через знання того, що в грецькій міфології Сфінкс – чудовисько з

обличчям та грудьми жінки, тулубом лева і крилами птаха, яке жило на скелі біля Фів; Сфінкс підстерігав мандрівників і загадував їм загадки; тих, хто не зумів розгадати їх він вбивав. Коли ж ліванський цар Едип розгадав надані йому загадки, чудовисько вбило себе. Через це слово «сфінкс» отримало значення: щось незрозуміле, загадкове; «сфінксові загадка» – щось, що не має рішення.

Отже, змістом культурно-національної конотації фразеологічних одиниць є інтерпретація образної основи, внутрішньої форми фрази у знаковому культурно-національному просторі даної мовної спільноти. З цього можливо вивести два методологічно важливі наслідки: 1) культурне знання можливо «виловлювати» з внутрішньої форми фразеологічних одиниць: в ній наявні «сліди» культур: звичаї й традиції, історичні події й елементи побуту» [3, с. 97] і 2) культуру можливо розуміти як спосіб орієнтації суб'єкта у емпіричному, культурному, духовному житті на підставі норм, еталонів, стереотипів, символів, міфологем та подібних знаків національної культури, традиційно встановленої у певному національному (мовному) соціумі. Власна назва, що є елементом лексичного наповнення фразеологізму, презентує різною мірою виявлений зв'язок із першоджерелом, проте ономастична одиниця не просто повідомляє важливу інформацію про нього, а й набуває самостійності й здатності рельєфно виділяти ознаку окремо від її носія.

Література

1. Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова: Литературные цитаты; Образные выражения / Н.С. Ашукин, М.Г. Ашукина. – 4-е изд., доп. – М.: Худож. лит., 1988.
2. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества / В. Гумбольдт // Избр. труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984.
3. Добровольский Д.О. О возможности моделирования внутренней формы фразеологизма / Д.О. Добровольский. – Лексикографическая разработка фразеологизмов для словарей различных типов и для Машинного фонда русского языка. – М., 1988.
4. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / Лит. ред. М.Д. Литвинова. – 4е узд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1984.
5. Потебня А.А. Слово и миф / А.А. Потебня; сост. А.Л. Топоркова. – М.: Правда, 1989.
6. Суперанская А.В. Имя – через века и страны / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1990.
7. Телия В.Н. Внутренняя форма и ее роль в функционировании значения слова и фразеологизмов / В.Н. Телия // Семантика языковых единиц. Материалы 3-ей научно-исследовательской конференции. Часть II. Фразеологическая семантика. – М.: «Альфа», 1993.
8. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры». – 1996.
9. Фелицына В.П., Прохоров Ю.Е. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения: Лингвострановедческий словарь / В.П. Фелицына, Ю.Е. Прохоров. / Ин-т рус.яз.им. А.С. Пушкина; Под ред.Е.М. Верещагина, В.Г. Костомарова. – М.: Рус.яз., 1979.